

• • • • •
CULTUUR IN DE NEDERLANDEN •
IN INTERDISCIPLINAIR PERSPECTIEF •
• • • • •

De Zeventiende Eeuw

Jaarboek De Zeventiende Eeuw 2024

Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief

Informatie

<https://zeventiendeeeuw.wordpress.com/jaarboek/>

Redactie

Dr. M. Eekhout (Conservator Geschiedenis, Dordrechts Museum), dr. A. van de Haar (Oudere Franse Letterkunde, UL), dr. mr. C. Lenarduzzi (Geschiedenis, UL), dr. M. Rijks (Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen, UGent), dr. J. Roelens (Geschiedenis, UGent), prof. dr. G. Verhoeven (Erfgoed, UAntwerpen & KMKG) en J. Visser MA (Geschiedenis, LU)

Redactieadres

Bijdragen en correspondentie sturen naar dr. mr. C. Lenarduzzi: carolina@lenarduzzi.nl

Abonnement

Het abonnement is inbegrepen in het lidmaatschap van de Werkgroep Zeventiende Eeuw, dat voor 2024 is vastgesteld op € 45,- (instellingen € 100,-). Studenten (voltijds studierend aan een universiteit of hoge school) komen in aanmerking voor reductie en dat voor ten hoogste drie jaren. Zij betalen € 12,- (onder overlegging kopie collegekaart). Alle tarieven zijn buiten de Benelux te verhogen met € 8,- (verzendkosten). Aanmeldingen, adreswijzigingen en opzeggingen mailen aan: carolina@lenarduzzi.nl

Afbeelding op het omslag

Nicolaes Maes, *Oude vrouw in gebed, bekend als 'Het gebed zonder end'*, ca. 1656, Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer SK-C-535

D/2024/1869/54 ISBN 978 94 6165 379 6 ISSN 0921-142X E-ISSN 2212-7402

© 2024

Werkgroep Zeventiende Eeuw

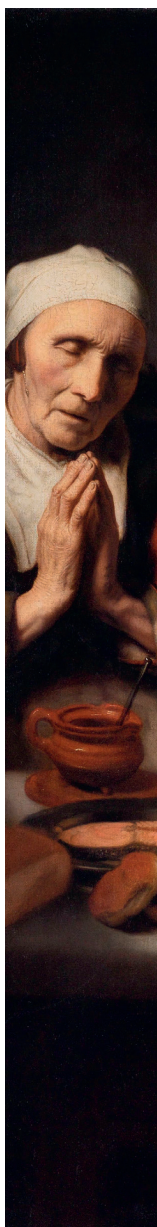
<https://zeventiendeeeuw.wordpress.com/>

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Typografie: Crius Group naar een ontwerp van Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

7 Van de redactie

● Themadossier: MICRO-MACRO. Het dagelijkse leven onder de loep

- 9 **Micro- en macrogeschiedenis.** Een historiografische traditie onder de loep
Rudolf Dekker
- 23 **Schrijven in opdracht.** De rol en praktijk van vroegmoderne briefschrijfters
Marijke van der Wal
- 37 **Een Beréer in Delft.** Johan Cornelis van Bleiswijk en zijn alledaagse omgang met de Bijbel
Joke Spaans
- 53 **De santenkraam van Maria van Nesse.** Nieuwe inzichten over devotieprenten en devotionalia in de Republiek
Evelyne Verheggen
- 71 **Days of her life.** Rentmeestersvrouw Marie Nutius en haar portret door Antoon Van Dyck
Leen Kelchtermans

■ Artikelen

- 87 **Verdwenen schatten.** Nieuwe gegevens over het rariteitenkabinet van Andreas Colvius
Ad Leerintveld
- 109 **De Dokkumse zwaan.** *Branding* in Titia Brongersma's *Bron-swaan* (1686)
Evi Dijcks
- 123 **Wanneer God de Meest Christelijke Koning van Frankrijk niet herkent.** Franse stereotypes in het zeventiende-eeuwse kluchtboek
Meggy Lennaerts

◆ **Nieuw onderzoek**

137 *Map encounters* in de vroegmoderne Republiek

Marissa Griffioen

143 Verhalende cartografie in de vroegmoderne Lage Landen

Anne-Rieke van Schaik

151 Een nieuw kennerschap. Slimme manieren om vervalsingen op te sporen

Anna Tummers

◆ **Museum**

155 **BLOOM.** Het belang van bloemen aan het hof van Willem III en Mary II

Renske Ek

Van de redactie

Allereerst herdenkt de redactie op deze plaats met groot respect Willem Frijhoff, die op 5 april van dit jaar op 81-jarige leeftijd overleed. Met het overlijden van Willem Frijhoff (Zutphen, 1942 – Rotterdam, 2024) verliest Nederland een grondlegger van de mentaliteitsgeschiedenis en een eminent cultuurhistoricus. Na een studie theologie aan het grootseminarie in Driebergen en een studie geschiedenis en sociale wetenschappen in Parijs, werd hij in 1983 hoogleraar, eerst aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en vervolgens aan de Vrije Universiteit Amsterdam, waar hij A.Th. van Deursen opvolgde. Zijn imposante en veelzijdige oeuvre beslaat een breed terrein, met bijzondere aandacht voor religiegeschiedenis, historische processen van cultuuroverdracht en onderwijsgeschiedenis, met name in de zeventiende eeuw. Zijn bekendste werk, *Wegen van Evert Willemsz* (1995), een microgeschiedenis over een wees die op jonge leeftijd een mystieke ervaring beleefde en later predikant in Nieuw-Nederland werd, wordt beschouwd als zijn *magnum opus*. Zijn laatste monografie wijdde Willem Frijhoff aan zijn geboortestad Zutphen, waarmee hij zijn leven lang verbonden bleef: *De vergeten Republiek: Zutphen en de Nieuwe Wereld in de zeventiende eeuw* (2021). In de Jaarboeken 2025 van de Werkgroepen Zeventiende en Achttiende eeuw zal Wijnand Mijnhardt in een uitgebreide bijdrage het wetenschappelijk leven van Willem Frijhoff in kaart brengen en ingaan op zijn enorme betekenis voor de geschiedwetenschap.

Het Jaarboek De Zeventiende Eeuw opent zoals gewoonlijk met een themadossier naar aanleiding van het laatste congres van de Werkgroep, met als thema ‘MICRO-MACRO. Het dagelijkse leven onder de loep’. Met *Het unieke memorieboek van Maria van Nesse 1588-1650* (Judith Noorman en Robbert Jan van der Maal, 2022) als uitgangspunt analyseren de bijdragen in het themadossier vanuit verschillende perspectieven het dagelijkse leven in de vroegmoderne Nederlanden. Marijke van der Wal combineert de macro-vraag naar het schrijven in opdracht met micro-analyses van brieven uit de *Brieven als Buit-corpora*. Joke Spaans en Evelyne Verheggen stellen de rol van religie binnenshuis centraal, en Leen Kelchtermans laat zien hoe dagelijkse rekeningboeken ons in staat stellen om de symboliek in de portretten van het Antwerpse echtpaar Marie Nutius en Jacob De Witte verder te ontleden. Het

themadossier wordt ingeleid door Rudolf Dekker met een historiografisch overzicht van de (verhouding tussen) micro- en macrogeschiedenis.

Dit Jaarboek bevat verder lezenswaardige artikelen over het rariteitenkabinet van Andreas Colvius (Ad Leerintveld), *branding* in Titia Brongersma's *Bron-swaan* (1686) (Evi Dijcks) en over Franse stereotypen in zeventiende-eeuwse kluchtboeken (Meggy Lennaerts). Marissa Griffioen, Anne-Rieke van Schaik en Anna Tummers presenteren hun veelbelovende nieuwe onderzoeksprojecten. Renske Ek, conservator tuinen van Paleis het Loo, sluit af met een boeiende bijdrage over de rol van bloemen aan het hof van Willem III en Mary II.

De santenkraam van Maria van Nesse

Nieuwe inzichten over devotieprenten en devotionalia in de Republiek

EVELYNE VERHEGGEN

Inleiding

In 1640 schreef Maria van Nesse in haar memorieboek dat zij bij Neeltje Maertens achttien devotieprenten kocht. Negen hiervan beschreef zij beeldend, onder andere een voor haarzelf blijkbaar 'vleidend' prentje (zij noemde het een 'blokslepertje') van Jezus met zijn bruid: 'die hij oock tot hem treckt', een Sint Barbara en vijf prenten met de maagden dans (afb. 1). Van dit stel hield Van Nesse er één voor zichzelf en gaf ze de overige vier aan haar drie nichtjes en haar zuster.¹

Deze aantekening beschrijft prenten met een typisch katholieke feminiene beeldcultuur die wij heden ten dage nog maar nauwelijks kennen of begrijpen. In de Middeleeuwen eigente menig religieuze vrouw zich een belangrijke rol toe in de katholieke kerk met een eigen sensitieve spiritualiteit. Zij beschouwde zichzelf als uitverkoren en bruid van Christus. Deze geloofscultuur met bijbehorende verbeelding staat bekend als minne- of liefdesmystiek en werd wederom actueel in de zeventiende eeuw. In de Noord-Nederlandse Republiek kozen opnieuw duizenden katholieke vrouwen voor een maagdelijk leven als bruid van Christus, alleen of in een gemeenschap, in plaats van voor een echtelijke verbintenis en het moederschap.

Voor katholieken waren de beelden en devotionalia onderdeel van hun traditionele 'identiteit' en ten tijde van de Opstand en de contrareformatie ook een 'strijdmiddel' omdat protestantse hoofdstromingen religieuze voorstellingen en devotieprenten hadden verboden mede vanwege beeldverering. Zodoende moesten calvinisten zich na de Reformatie met betrekking tot visuele media opnieuw uitvinden. Het religieuze beeld werd in protestantse krin-

¹ Volgens de 'Lijst van namen voorkomende in het memorieboek van Maria van Nesse' gepubliceerd op de website van het Regionaal Archief Alkmaar is Neltje Maertens kort voor of in 1631 is overleden. Uit het citaat wordt echter duidelijk dat zij in 1641 nog prenten aan Van Nesse verkocht, zie: Het *memorieboek van Maria van Nesse*, 1623-1646, volledig getranscribeerd op de website van het Regionaal Archief Alkmaar (MvN), fol. 54v-r.

Afb. 1 Joannes Cnobbaert (uitg.), *Hemeldans van maagden rondom hun Bruidegom Christus*, 1620-1637.

Stedelijk Museum Breda, objectnummer BT 1341.

gen enkel nog aangewend als didactisch hulpmiddel voor kennis van de Bijbel.

Meer dan ooit werd de zintuigelijk en devotioneel te ervaren materiële cultuur toch weer onderdeel van het katholieke leven. De levensverhalen van de door de gereformeerde kerk afgezworen (vrouwelijke) heiligen, waaronder ordestichteressen en van rolmodel Maria kregen nieuwe populariteit onder katholieke vrouwen. Boeken, liederen en prenten met hun hagiografie werden geschreven, gezongen en visueel verbeeld.

De memorieboeken van Maria van Nesse zijn een belangrijke, recent ontdekte, bron die deze ontwikkeling vanuit katholiek perspectief verder onderbouwen. In de handschriften staat nauwkeurig beschreven hoe allerhande devotionalia als praktisch hulpmiddel voor de dagelijkse meditatie werden vervaardigd en aangewend zoals prenten, rozenkransen, medailles, relieken, kaarsen, crucifixen, beelden, enzovoort. Omdat het hier voorwerpen betreft, die intensief werden gebruikt en die over het algemeen – financieel en nostalgisch – geen grote waarde vertegenwoordigen, is er betrekkelijk weinig van bewaard gebleven.

Verscheidene studies en tentoonstellingen zijn in het recente verleden gewijd aan onderzoek naar deze etnografische kant van de katholieke cultuurgeschiedenis.² Uitgangspunt daarbij waren de marginaal overgeleverde voorwerpen, aangevuld met historisch bronnenonderzoek. Zelden kunnen we dit toetsen aan de hand van een opmerkelijk rijke en veelomvattende contemporaine bron uit de Noord-Nederlandse Republiek zoals het memorieboek van Maria van Nesse. Het handschrift verschaft verrassende nieuwe informatie over de ma-

² Zie daartoe onder andere W.H.Th Knippenberg, *Devotionalia. Religieuze voorwerpen uit het katholieke leven*, 2 dln., Eindhoven 1985; Ch. Caspers en P.J. Margry (red.), *Bedevoartplaatsen in Nederland*, 4 dln., Hilversum 1997-2004; G. Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant*, Nijmegen 1994; I. Schriemer (red.), *Relieken – krachtbronnen verweven met verhalen*, tentoonstellingscatalogus Museum Catharijneconvent, Zwolle, Utrecht 2018; E. Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, Zutphen 2006; L. van Liebergen (red.), *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant*, tentoonstellingscatalogus Uden, 1990.

teriële (beeld)cultuur, omgang en de dagelijkse religieuze praktijk van katholieken – in het bijzonder van vrouwen – in de eerste helft van de zeventiende-eeuw. Deze bijdrage zal relevante passages uit het handschrift hierover verder uitwerken en toelichten.

Devotieprenten

Vanaf de Middeleeuwen werd in de katholieke kerk dagelijks gemediteerd met tekst en beeld.³ Met hulp van visuele en materiële hulpmiddelen verdiepte men zich in het onderwerp van het gebed. Zo kon men zich inbeelden fysiek en met alle zintuigen bij een gebeurtenis – bijvoorbeeld uit het leven van Christus – aanwezig te zijn. Of men mediteerde op deugden van heiligen. De traditionele katholieke meditatiemethode wordt geduid met de term *imaginatie*.

In haar memorieboek noteerde Van Nesse gegevens over honderden prenten en prentjes, die ter wille van gebed en devotie konden worden aangewend, in verschillende spellingsvarianten als ‘heilighes’ en prenten. Het woord ‘heilighje’ wordt op dertien verschillende wijzen gespeld en de duiding van ‘print’ kent negen afgeleide vormen.⁴ Daarnaast noteerde Van Nesse ook afbeeldingen als ‘briefjes’. Mogelijk zijn dat door vrouwen zelfgeschilderde of gekalligrafeerde prentjes. Dergelijke ‘briefjes’ ontving zij onder andere van de zusters clarissen in Boxtel. In totaal bevat het memorieboek notities over circa 294 devotieprenten en vier vellen met meerdere afbeeldingen (**grafiek 1**).⁵ 106 van deze prenten zijn nader omschreven zodat daar een voorstelling aan te verbinden valt.

Dat het jaar 1640 erbovenuit steekt met 128 prentjes is ook anderen niet ontgaan: Judith Noorman en Robbert-Jan van der Maal concluderen dat zij vanaf dat moment haar religieuze leven intensiverde en mogelijk de staat van geestelijk maagd aannam.⁶

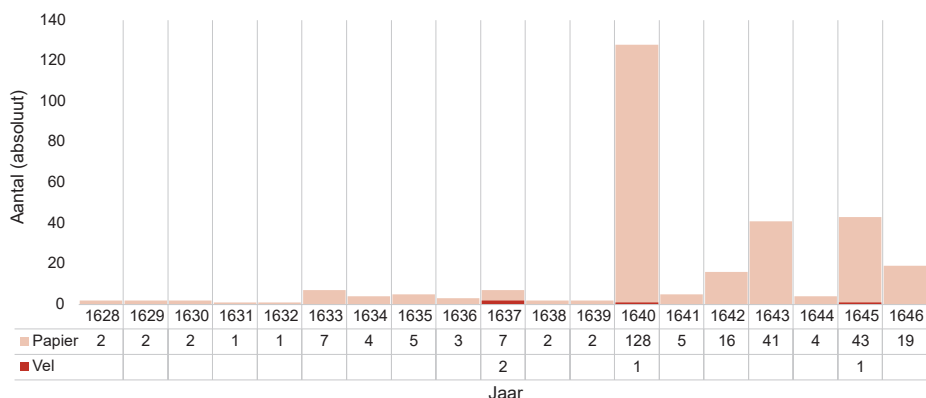
De talrijke notities over het intensieve ruilen en schenken van prenten betekenden dat ze niet alleen als privaat hulpmiddel bij het bidden werden gebruikt, maar ook als bindmiddel dienden van katholieken onderling. Alles bijeen spreken ze een visuele taal.

³ Zie voor de katholieke meditatie-techniek vanaf de middeleeuwen: Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, 26-42. Voor de middeleeuwen zie o.a.: K.M. Rudy, *Postcards on parchment. The social lives of medieval books*, New Haven 2015, 101-121.

⁴ haylichgis (1); haylichge (1); haylichgis (2); haijlichgis (6); haylichge (1); haijlichge (6); haijliche (1); haijligis (1); haijlichgis (8); haijlichgichs (1); haijlichgen (1); haijliche (7); haijlichge (6). print (14); printen (3); printgis (2); prijntge (7); prijntgis (4); prijnt (4); prijnte (2); prijnten (2); prynt (1). brieffe (1); brieffen (2); brieffis (1); briefis (1).

⁵ Omdat enkele prenten mogelijk meerdere malen zijn aangehaald is het aantal niet exact te duiden.

⁶ J. Noorman en R.J. van der Maal, *Het unieke memorieboek van Maria van Nesse 1588-1650. Nieuwe perspectieven op huishoudelijke consumptie*, Amsterdam 2022, 188.

Grafiek 1 Het aantal vermelde prenten (294) en vellen (4) per jaar in de memorieboeken van Maria van Nesse.

Bron: Memorieboek Maria van Nesse, Regionaal Archief Alkmaar.

Thema's op de prenten

Veruit favoriet in Van Nesses verzameling waren voorstellingen met het ultieme rolmodel voor vrouwen, moeder Maria: totaal circa 24. Afbeeldingen, geduid als Maria met kind, waar zij negenmaal melding van maakte, waren ruim voorhanden. Duidelijk wordt dat zij Noord-Nederlandse prenten kocht, bijvoorbeeld uit de Haarlemse school van Hendrik Goltzius, Jacob, Adriaen en Theodor Matham en/of vanuit Utrecht prentwerk van de familie Bloemaert en van de gebroeders à Bolswert die aanvankelijk in de Republiek werkten.⁷ Maar ook uit Antwerpen geïmporteerde prentjes, tijdens Van Nesses leven al ruim voorhanden en populair, zoals vergelijkbare gravures uit de eerste helft van de zeventiende eeuw die elders zijn gevonden, aantonen.⁸ Zij maakte verder melding van de aankoop van rozenkransprenten met Maria in het midden, vier prenten met de Engelse Groet (*annunciatie*), een piëta, de heilige familie, Maria met de zeven weeën (zwaarden), een groetenisse met Elizabeth (*visitatie*) en de kroning van Maria.

Ongeveer 25 prenten zijn te relateren aan Christus, als kruisdrager en andere – op de kruisweg gebaseerde – voorstellingen, evenals Christus als te koesteren kindje of jongeling en Christus te midden van passiewerktuigen (*afb. 2*). Dan zijn er 17 prenten beschreven van vrouwelijke en 21 van mannelijke heiligen, waaronder de vier evangelisten, een aantal kerkvaders, de Driekoningen en de pestheilige Rochus, naast nog een negental mystieke prentjes, zoals de hiervoor vermelde hemeldans en Christus met bruid. Van Nesse be-

⁷ Idem, 90-93.

⁸ Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, 304-327.

Afb. 2 Anoniem, *Ingekleurde gravure op satijn met Christus-kind met Arma Christi op Christusmonogram, 1625-1650.*

Museum Catharijneconvent Utrecht, objectnummer BMH dp3766.

schreef zes portretgravures van overleden priesters uit haar regio om te bidden voor hun zielenheil.⁹ Vier prentjes uit Heiloo blijken bij een bedevaart naar het heilighdom aldaar te zijn verworven.¹⁰ Hoewel voor katholieken Bijbelse voorstellingen uiteraard belangrijk waren, blijken geen prenten opgenomen met afbeeldingen uit het Oude Testament. Van Nesse kocht ook diverse levenstrappen, deze omschrijvend als op- en ondergang van het leven van mans- en vrouwspersonen.¹¹

Een ander, minder bekend, zeldzaam overgeleverd fenomeen zijn de – door haar als ‘fel’ omschreven – bladen met meerdere prenten. Van Nesse noemde er vier. Vanaf het einde van de zestiende eeuw werden ze in grote oplagen gedrukt in Keulen en in Antwerpse archivalische bronnen aangeduid als ‘Keulse bladeren’.¹² Graveur en prentuitgever Nicolaas Lauwers (Antwerpen 1600-1652) handelde in dit soort van prenten; zeker is dat hij dergelijke koperplaten in Keulen opkocht en voorzag van zijn eigen adres.¹³ Interessant

zijn bijvoorbeeld de notities dat Van Nesse een vel met verschillende Maria’s kocht om er één na te laten tekenen, en een vel met vier kerkvaders en vier evangelisten. De beschrijvingen komen overeen met twee bewaard gebleven onversneden prenten van Lauwers (afb. 3).¹⁴

De door Maria van Nesse verzamelde prenten onderschrijven dat het contrareformatisch offensief waarin een persoonlijk, fysiek en affectief gerichte relatie tot Christus en het navolgen van deugden van heiligen centraal stond, reeds volop gestalte had gekregen. Net

⁹ Noorman en Van der Maal, *Het unieke memorieboek*, 90-93.

¹⁰ Van het ander bekende Zuid-Nederlands bedevaartoord Scherpenheuvel kocht zij een boekje: Idem, 152.

¹¹ MvN, fol. 90-l en 92-l.

¹² E. Verheggen, ‘Te versnijden devotieprenten in Keulen, Antwerpen en de Noord-Nederlandse Republiek, 1600-1800. Een eerste verkenning’, in: *Delineavit et Sculpsit* 54 (2024) 15-38, spec. 28-30.

¹³ Idem, 18-21.

¹⁴ Maria’s: MvN, fol. 56-l; Verheggen, ‘Te versnijden devotieprenten’, 28 en 34 (L.1.). Kerkvaders: MvN, fol. 84v-r; Verheggen, *ibidem*, 28-30 en 34 (L.5).

Afb. 3 Nicolaas Lauwers, *Acht voorstellingen van Maria met Christuskind en de heilige Anna, 1625-1652.*

Kunstsammlungen der Fürsten zu Waldburg-Wolfegg, objectnummer 207-468.

als Van Nesse kozen vele – vaak vermogende – vrouwen vrijwillig voor de maagdelijke staat en onttrokken zich op deze wijze aan de risico's die aan het huwelijk kleefden zoals de grote kinder- en moedersterfte.¹⁵ Ook wilsbekwaam gebleven konden zij zelfstandig handelen en waren zij gevrijwaard van ondergeschiktheid aan de echtgenoot, zoals in Bijbelse teksten staat geschreven (bijvoorbeeld Gen. 3:16). Met hun financiële en materiële schenkingen aan (schuil)kerken verwierven zij status en macht. Veel geld van ongetrouwde vrouwen moet op deze wijze zijn besteed aan *caritas* en het overeind houden van de katholieke kerk in de Noord-Nederlandse Republiek.¹⁶ Het was onder katholieken algemeen geaccepteerd om ongetrouwd in zuiverheid te leven en zich zo intellectueel en onafhankelijk te ontwikkelen. Van Nesse en menig andere vrouw volhardden in deze eeuwenoude gender-spiritualiteit, nu ook

¹⁵ J. Spaans, *De Levens der Maechden, Het verhaal van een religieuze vrouwengemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Hilversum 2012, 82-83.

¹⁶ Zie voor leiderschap van katholieke (semi-)religieuze vrouwen: S. Hofstee, 'Partners in crime'. Dissident male and female religious leaders of the clandestine Catholic Church in the Dutch Republic (1570-1800)', in: *Journal of the European Society of Women in Theological Research (ESWTR)* 29 (2021) 31-60, spec. 37-41.

mede gestimuleerd om zich te onderscheiden van gereformeerden, waar vrouwen na de Reformatie min of meer waren voorbestemd voor het huwelijk.

De handel in devotieprenten en gebedenboekjes

Het memorieboek blijkt een rijke en dankbare bron voor meer inzicht in soorten, prijzen en functies van prenten. Er is sprake van groot formaat prenten die veelal werden ingelijst en een veelvoud van kleine prenten. Deze werden bewaard of waren ingebonden of afgedrukt in talrijke gebedenboekjes. Los werden ze gedrukt op papier, perkament en satijn, zie bijvoorbeeld afb. 2. Met name de laatste categorie valt op omdat daar weinig van is overgeleverd.¹⁷ Prentjes op textiel konden bijvoorbeeld worden aangestroken aan relieken en ter bescherming worden ingenaaid in kleding. Ze zijn bekend uit Antwerpen, Haarlem en Keulen.

Devotieprenten waren ondanks de grote aantallen en variaties niet goedkoop, de prijs hing mede af van het formaat, het basismateriaal en of ze afgezet (ingekleurd) waren, want dat gebeurde toen nog door professionele ambachtsmensen en met zuiver goud. Van Nesse kocht de prentjes gemiddeld per stuk voor 2 à 3 stuivers, grote prenten kostten 8 à 12 stuivers. Voor de levenstrappen betaalde ze 4 en 5 stuivers en voor de vellen met meerdere heiliges slechts 2 stuivers. Daarmee waren deze nog altijd duurder dan de populaire centsprenten: deze volksprenten gingen in de achttiende eeuw over de toonbank voor een oortje, een kwart stuiver.¹⁸

Van Nesse kocht tot en met 1640 devotieprenten bij de eerder aangehaalde Neeltje Maertens en vanaf 1639 verwierf zij haar prenten en boekjes bij de boek- en prentwinkel van Jacob Willebortse van Heiloo. Prenten als dankgeschenk ontving zij van de clarissen in Boxtel aan wie zij jaarlijks een fiks bedrag doneerde.¹⁹

Prenten werden meestal bewaard in gebedenboekjes of deze waren daar door de uitgever of boekbinder al van tevoren van voorzien. Zo bezat Van Nesse liefst negen Onze Lieve Vrouwe Getijdenboekjes, die zij gebruikte voor haar dagelijkse devotie, de meeste werden gekocht en/of ingebonden bij Jacob Willebortse. In de Noord-Nederlandse Republiek voelden rooms en zich sterk verbonden met hun 'vrije' geloofsgenoten in de Zuidelijke Nederlanden, waar het katholieke geloof de staatsgodsdienst was gebleven en floreerde. Kisten vol katholieke gebedenboekjes en devotieprenten werden vanuit Antwerpen en elders verscheept naar Noord-Nederlandse boekverkopers. Uit een overgeleverd boekje uit 1649 blijkt dat Willebortse nauw samenwerkte met de Antwerpse boekdrukker Guilielmus Lesteens (afb. 4).

¹⁷ MvN, fol. 91v-l.

¹⁸ N. Boerma e.a., *Kinderprenten Volksprenten Centsprenten Schoolprenten. Populaire grafiek in de Nederlanden 1650-1950*, Nijmegen 2014, 68-69.

¹⁹ Zo woonden er in 1653 nog 28 geprofeste zusters. Zie voor meer over de geschiedenis van de clarissen in Boxtel H. de Visser, *Elisabethsdal. Zusters Clarissen in Boxtel 1468-1717*, Boxtel 2021, 107.

Afb. 4 Augustinus van Teylingen, *Devote oeffeninge op de vijf letteren, van de soete ende alderheylighste namen Iesus ende Maria*, gedrukt voor Jacob Willeboorts van Heyloo door Guliam Lesteens, 1649.

Ruusbroecgenootschap Antwerpen,
objectnummer RG 3113F7.

Stijn van Rossem schrijft dat Lesteens de schoonzoon was van de Antwerpse boekdrukker Hieronimus Verdussen. Die onderhield intensieve handelscontacten met een Utrechtse collega, de boekhandelaar Jan Everdsen van Doorn (actief van 1611-1643). Zo is bekend dat Van Doorn tussen 4 juli 1629 en 26 maart 1630 540 boeken van 282 titels bij Verdussen bestelde en circa 200 devotieprenten.²⁰ Op dezelfde manier opereerde waarschijnlijk ook Willebortse, die zijn winkel 'de Antwerpse Bijbel' had genoemd. Hij had in de kop van Noord-Holland een grote afzetmarkt, velen in dorpen en steden aldaar waren

het oude geloof trouw gebleven. Het is dus goed mogelijk dat veel van de gebedenboekjes die Van Nesse kocht bij Jacob Willebortse, net als devotieprenten, werden gedrukt, uitgegeven en verscheept in de Zuidelijke Nederlanden door Lesteens en/of zijn schoonfamilie de Verdussens in Antwerpen.

Driedimensionale devotieprenten van albast²¹

Het memorieboek van Maria van Nesse biedt veel unieke informatie. Zo had Van Nesse de muren van haar huis niet enkel behangen met devote schilderijen, en haar gebedenboekjes gevuld met de prachtigste prenten. Ook talrijke beelden en 'borritgens' (reliëfs) gemaakt van

²⁰ S. van Rossem, *Het gevecht met de boeken. De uitgeversstrategieën van de familie Verdussen (Antwerpen 1589-1686)*, Antwerpen 2014, 201-203.

²¹ Met dank aan Frits Scholten voor suggesties en aanvullingen bij dit onderwerp.

albast behoorden tot haar inventaris.²² Het zijn – als het ware – driedimensionale devotieprenten vervaardigd van deze licht doorschijnende steensoort.

Zoals uit het memorieboek van Van Nesse ook blijkt werden zij in de vroegmoderne tijd in grote hoeveelheden gemaakt voor gebruik in het privédomen, voor particuliere devotie. In kerken werd albast vanaf de Middeleeuwen vooral gebruikt voor monumentale graftomben en altaren. Mechelen gold vanaf de zestiende eeuw als productiecentrum van albasten beelden en reliëfs die daar als seriewerk werden vervaardigd. De stad was in de Renaissance toonaangevend geweest in diverse vormen van kunst waaronder de albasten beeldproductie, maar in de latere zestiende en de zeventiende eeuw vertrokken veel beeldhouwers naar Antwerpen en elders waarvan uit deze kunstvorm zich verder verspreidde tot in de huidige Oekraïne (Lviv/Lemberg).²³ De meest bestelde albasten voorwerpen in Mechelen waren huisaltaren en reliëfs. In de zestiende en vroege zeventiende eeuw was de albasten beeldhouwkunst in de Nederlanden op haar hoogtepunt. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw liep dat terug, men prefereerde meer en meer het Italiaanse marmer.²⁴ De laatste jaren is meer aandacht voor deze kunstvorm.²⁵ In de context van bekende *devotionalia* worden albasten reliëfs nooit besproken, misschien ook wel om dat de populariteit van deze beelden taande in de achttiende eeuw.

De notities in het memorieboek over albasten beelden en reliëfs bevatten informatie over aankoop, verbeelde onderwerpen, context waarvoor ze waren bedoeld en ervoor betaalde prijzen. Het topstuk in de verzameling van Van Nesse was een ‘albasteren kas’ met zijluisen waar een beeld in stond van 60 gulden, mogelijk verwijzend naar een triptiek, een memorietafel met portretten van overleden familieleden.²⁶ Van Nesses smaak kwam overeen met de bekende Mechelse productie uit die tijd. Daar waren *De kruisiging*, *De opstanding*

²² Albast of seleniet is een relatief zachte en doorzichtige gipssoort. Het werd al gemodelleerd tot beelden door Grieken en Romeinen en daarvoor in Egypte. Het materiaal was in de Noordelijke Nederlanden makkelijker te verwerven dan marmer. Het werd gevonden in Engeland, Italië, Frankrijk, Oekraïne en Spanje. Het in Mechelen en Antwerpen gebruikte albast was hoofdzakelijk afkomstig uit Frankrijk en Engeland, J. Kriegseisen en A. Lipińska, *Matter of light and flesh. Alabaster in the Netherlands sculpture of the 16th and 17th centuries*, exhibition catalogue, National Museum in Gdańsk, 2011, 19. Het Italiaanse albast is witter van kleur dan het Engelse albast dat vaak een licht roodbruine adering heeft en gelig van toon is. Zie voor herkomst, eigenschappen en mijnen waar albast wordt gedolven: K. Woods, *Cut in alabaster. A material of sculpture and its European traditions 1330-1530*, Turnhout 2018, 15-20.

²³ In Kraków waren bv de Nederlandse beeldhouwers Herman van Hutte en de Fries Hendryk Horst actief. Veel albasten kunstwerken werden vanuit Antwerpen geëxporteerd. Hoewel met zekerheid ook met albast werd gewerkt in Antwerpen is waarschijnlijk het merendeel van de albasten beeldhouwwerken toch afkomstig uit Mechelen. Ze werden over water van de Dijle naar de Scheldestad getransporteerd en daar internationaal verhandeld; Kriegseisen en Lipińska, *Matter of light*, 37.

²⁴ Ibidem, 19.

²⁵ Zo zijn er de laatste jaren enkele specifieke tentoonstellingen gewijd aan albasten beeldhouwkunst, o.a. in Leuven en Parijs, zie M. Debaene, *Alabaster sculpture in Europe 1300-1650*, Catalogus Museum M Leuven en het Louvre, London, Turnhout 2022.

²⁶ Noorman en Van der Maal, *Het unieke memorieboek*, 138-139.

**Afb. 5 Monogram I.V.H. (mogelijk Jacob Verhulst),
De bruiloft van Kana, 1600-1624.**

Museum Catharijneconvent Utrecht, objectnummer
ABM bs766a (foto Ruben de Heer).

en *Het laatste avondmaal* veel gevraagd en werden deze in albasten huisaltaren geïncorporeerd.²⁷ Tweemaal noteerde ze aankopen van de *Aanbidding van de Driekoningen*, *De geboorte van Christus* en *De bruiloft van Kana* (afb. 5), naast een *Offerande* (waarschijnlijk het offer van Isaac of een kelk met het H. Sacrament), *Jezus in de tempel met leraren*, *Het laatste avondmaal*, een *Gekruisigde Christus* en een bordje met *De geseling van Christus* aan de kolom. Dit waren voorstellingen die ook op populaire devotieprenten werden afgebeeld. De

prenten lijken de reliëfs te hebben beïnvloed.²⁸ Kostbare prentjes, gedrukt op papier en perkament en opgehoogd met enkel goud schitterden bij kaarslicht: eenzelfde vergelijkbare magie straalden vanaf de met goud opgehoogde albasten reliëfs.²⁹

In 1638 arrangeerde Van Nesse met een 'betsplanck' in de hoek naast de haard van de voorkeuken een huisaltaar.³⁰ Daarboven plaatste zij drie albasten bordjes 'uut die kamer gehaelt' met *De geboorte van Christus*, *Het Laatste Avondmaal* in het midden en *De aanbidding van de Driekoningen*. Op het altaar plaatste zij een kruis geflankeerd door vier houten vergulde kandelaars. Ter weerszijde van het kruis plaatste zij twee kleine gouden vaasjes. Tussen de twee kandelaars links en rechts, onder de albasten borden, zette zij twee grotere vergulde vazen met elk twee sierbloemen, symbolen voor te verrichten deugden. De notities over de opstelling van de voorwerpen op het altaar komt overeen met beschrijvingen in contemporaine literatuur.³¹

²⁷ Kriegseisen en Lipińska, *Matter of light*, 49.

²⁸ Ibidem.

²⁹ In 1645 koopt Van Nesse een 'Grote print van Sinte Katrijn met gout ofgeset'; MvN, fol. 80v-r.

³⁰ Kamers met haarden zijn schaars in haar huis. Voor de keuken lag de ook zo genoemde 'beste kamer'; Noorman en Van der Maal, *Het unieke memorieboek*, 58-59. Omdat in haar notitie staat dat zij het altaar in de hoek naast de haard plaatst wordt mogelijk deze kamer bedoeld; zie verder MvN, fol. 68v-l.

³¹ E. Verheggen, 'Flowerpower in de Contrareformatie. Bloemen en planten in de katholieke verbeelding van deugzaamheid', in: *Jaarboek De Zeventiende Eeuw* 2020. *Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief*, Hilversum 2020, 82-83.

Van Nesse kocht ook enkele profane beeldjes en reliëfs met maanden van het jaar, allegorieën op zintuigen en beeldjes van Lucretia en Bacchus.³² Deze waren afkomstig uit Italië en werden getransporteerd via Duinkerken.

Van Nesse moet een enthousiaste liefhebber van albasten kunstwerken zijn geweest. De steensoort was niet goedkoop en kostbaar genoeg voor vermelding in notariële akten met boedelinventarissen, maar zelden zo vaak als uit de notities van Van Nesse blijkt.³³ De prijzen waren naargelang kwaliteit en afmetingen variërend: zij betaalde er 2, 6, 8 en zelfs 10 gulden voor. En mocht het albast op den duur vergelen dan – zo noteerde Van Nesse – legde ze de beelden enige tijd in het water uit de put en werden ze weer wit.³⁴

Overige devotionalia en de devotie voor de H. Franciscus van Assisi.

Een bijzondere categorie zijn de prenten en beschilderde bordjes met Franciscus van Assisi (1181/1182-1226) en de relatief onbekende en exclusieve verering van 'Onse Lieve Frou te Personckel'. Na 1640 vierde Van Nesse jaarlijks op 2 augustus uitgebreid dit franciscaanse Mariafeest: de aflaat van *Portiuncula*.³⁵ Zij versierde dan het altaar in de kerk met zes witte kaarsen.

De afbeelding waarover Van Nesse schreef is nu niet meer algemeen gekend, maar was in de zeventiende eeuw populair. Het betreft een Mariaverschijning met Christus en met daaromheen een schare engelen (afb. 6). Franciscus was bezorgd om het lot van berouwvolle zielen in het vagevuur. In zijn gebeden vroeg hij Maria en Christus om volle aflaat (*Indulgentia Plenaria*) voor deze zondaars. In een visioen verschenen de Moeder en Zoon aan Franciscus en vervulden zijn wens op voorwaarde dat paus Honorius III deze aflaat officieel zou erkennen, hetgeen ook gebeurde. Op 2 augustus 1216 werd de Portiuncula-kapel in Assisi ingewijd en kon eenieder die op deze inwijdingsdag de kapel bezocht een volle aflaat verdienen: losprijs voor zielen uit het vagevuur. Vanaf de vijftiende eeuw konden gelovigen deze aflaat onder voorwaarden verdienen in alle kerken. De gelovige moest op één dag biechten, de communie ontvangen en het Onze Vader, Weesgegroet en het Credo bidden.

In een notitie merkte Van Nesse op dat zij een getijdeboekje uit 1618 of eerder (de eerste druk stamt namelijk uit 1602) koesterde dat zij als een geschenk had gekregen van Neel Tijse. Het was uit het Latijn vertaald door Pater Aert.³⁶ Algemeen bekend onder deze naam

³² MvN, fol. 13-l. De Italiaanse beeldjes worden beschouwd als exportwerk uit Sicilië. Het handschrift levert hier een extra bewijs voor de Italiaanse herkomst van deze beeldjes omdat deze expliciet wordt vermeld. Met dank aan Frits Scholten die mij hierop attendeerde.

³³ Zie bijvoorbeeld P. Biesboer, *Collections of paintings in Haarlem 1572-1745*, Los Angeles 2001 voor verder onderzoek naar albasten voorwerpen in boedelinventarissen van Haarlem in de zeventiende eeuw. Zie ook J. Loughman en M. Montias, *Public and private spaces. Works of art in seventeenth-century Dutch houses*, Zwolle 2000, 37-40.

³⁴ MvN, fol. 68v-l. Albast lost op in water, maar dat was blijkbaar geen belemmering om ze op deze wijze te 'wissen'.

³⁵ MvN, fol. 50v-r en 59v-l.

³⁶ MvN, fol. 51-r.

Afb. 6 Anoniem (Nederlands),
De aflat van Portiuncula,
ca. 1625-1649.

Museum Catharijneconvent
Utrecht, objectnummer BMH s184
(foto Ruben de Heer).

was de vooraanstaande minderbroeder Arnoldus ab Ischa (1549-1619), die op 25 mei 1578 uit Amsterdam was verdreven.³⁷ Hij schuilde lange tijd in Haarlem in het huis van de gewezen burgemeester Dirk Claesz. Wij. Na jaren van omzwervingen in de Republiek, belandde hij in 1591 in Amsterdam tijdelijk in de gevangenis vanwege het clandestien houden van godsdienstoefeningen. Voorzichtigheidshalve werd hij in 1592 door zijn orde teruggedroepen naar Leuven. In 1613 werd hij in Brussel tot provinciaal gekozen van de Nederduitse minderbroederprovincie. Hij was voor Maria van Nesse geen onbekende. In 1640 werd genoteerd dat zij in 1617 een brief met een heilige van pater Aert had gekregen.

³⁷ J.A. de Kok OFM, *Acht eeuwen minderbroeders in Nederland. Een oriëntatie*, Hilversum 2007, 167-168.

Afb. 7 D. van de Penningen, gravure naar schilderij van Barend Graat, *Portret van minderbroeder Aegidius Morgatius met op tafel een broederschapskoordje*, 1691.

Stadsarchief Amsterdam.

Van Nesse schreef ook over het franciscaanse ordeteken van het koord, accessoire van de zogenoemde broederschap van het koordje. Vanaf de late Middeleeuwen werden tientallen broederschappen door religieuze orden en prelaten opgericht.³⁸ Doel was om navolgers in gemeenschappen rondom paters en priesters te verbinden in gebed en zorg voor elkaar. Binnen het instituut kon men kiezen voor een variëteit aan spirituele richtingen. Ordebroederschappen verschaften bij de toetreding het lid een gezegend insigne of amulet tegen onheil. Navolgers van Franciscus droegen een gewijd koord met drie knopen, een miniversie van het koord behorende tot het habijt van clarissen en minderbroeders.

De aartsbroederschap van de heilige wonden, genoemd 'de Coorde van de H. Franciscus', werd op 19 november 1586 ingesteld door de (franciscaanse) paus Sixtus V in Assisi.³⁹ Het koord diende men onder de kleding te dragen, om de lendenen. Het materiaal was niet voorgeschreven. Het kon zijn gemaakt van hennep, twijn of garen, maar geen leer. Het eerste koord dat bij de intrede werd overhandigd moest zijn gewijd. Bij slijtage of verlies kon men een nieuw vervangend koord aandoen dat niet was gewijd. Aan de drie knopen werden diverse symbolische deugden en waarden verbonden.⁴⁰ De broederschap moet in de Republiek veel leden hebben gekend, maar oorspronkelijke koordjes zijn niet bewaard gebleven. Wél op een afbeelding: een priester van de Amsterdamse minderbroederstatie De

³⁸ Naar broederschappen in de vroegmoderne tijd in de Republiek is vrijwel geen onderzoek verricht, zie R. Sluijter, 'Rooms-katholieke broederschappen in Nederland in de negentiende eeuw. Betekenis, omvang en verspreiding van een onderschat fenomeen', in: *Trajecta* 22 (2013) 355-356.

³⁹ E. Verheggen, 'Volksdevotie rond Franciscus vanaf de Gouden Eeuw', in: I. Schriemer (red.), *Franciscus van Assisi*, Zwolle 2016, 172-174.

⁴⁰ Ibidem, 174.

Boom, Aegidius Morgatius (1628-1691), liet zich ermee portretteren, het koordje ligt als belangrijk symbool naast hem op tafel (afb. 7).⁴¹

In 1638 kreeg Van Nesse van Neel Tijssse twee van zulke koorden gemaakt, zo blijkt uit een andere notitie, door de clarissen in Boxtel, waarvan zij er een aan haar zuster gaf.⁴² Op 12 maart 1640 (Gregoriusdag) ging Van Nesse met het koord van Neel Tijssse en een koord dat zij van haar nicht had gekregen, naar de minderbroeders. Beide koorden werden opnieuw gewijd en 'die eerstemaal om gedaan'. Deze notitie is voor zover bekend de eerste en enige verwijzing naar een officieel engagement met de kerk van de minderbroeders. Ook kreeg zij een boekje over de broederschap.⁴³ Vanaf die dag memoreerde zij vaker dat zij 'korden' liet maken om te wijden en anderen te geven. Zo liet zij in 1646 twaalf koorden maken voor haar familie.⁴⁴

Van Nesses toewijding voor de minderbroederorde paste overigens in het gedachtengoed van de Moderne Devotie. Deze spirituele beweging vond zijn oorsprong in de veertiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden en verspreidde zich vandaaruit over Europa. Net als de broeders en zusters van het gemene leven praktiseerden volgelingen van Franciscus een sobere spiritualiteit waarin de navolging van Christus centraal stond. In de beginjaren van de Opstand werden tientallen Noord-Nederlandse minderbroeders vervolgd, gemarteld en gedood. De herinnering aan de Martelaren van Gorcum, Alkmaar en Gouda stonden in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog vers in het geheugen. Dat moet in de Republiek hebben bijgedragen aan de populariteit van deze orde. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld jezuïeten die deze collectieve memorie ontbeerden.⁴⁵

Van Nesse ontving in 1636 uit Utrecht van paters augustijnen gewijde broodbolletjes van Nicolaas van Tolentijn (1245-1305) die haar moesten beschermen tegen pest en koorts. In dat jaar werd in Utrecht in de Hieronymussteeg de eerste schuilkerk (*statie*) opgericht, bediend door paters augustijnen.⁴⁶ In een gebed op een prent van de augustijnse heilige Nicolaas van Tolentijn is te lezen dat hij werd genezen door het brood dat de heilige moeder

⁴¹ Ook op devotieprenten is het koord van de broederschap regelmatig prominent afgebeeld. Zie ook Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, 190-191.

⁴² MvN, fol. 43v-r en 58v-l.

⁴³ MvN, fol. 51-l. Voor het broederschapsboekje zie Verheggen, 'Volksdevotie rond Franciscus', 172-174.

⁴⁴ MvN, fol. 92-l.

⁴⁵ Van Nesse bezat ook een herinneringsprent van Nicolaas Wiggers Cousebant (1555-1628). Tot 1603 was hij geestelijk vader van de kloppenstatie de Maagden in de Hoek te Haarlem. In 1603 trad hij in bij de Minderbroederorde in Keulen en stichtte vandaaruit met kloppen die waren meegekomen uit Haarlem enkele clarissenkloosters. Als missionaris bezocht hij nog regelmatig incognito de Noord-Nederlandse Republiek. Hij genoot veel waardering en werd geroemd om zijn werk en inzet. Zo werd hij in Keulen begraven naast aartsbisshop Sasbout Vosmeer. Uit 1656 is een levensbeschrijving (*vita*) overgeleverd, geschreven door zijn medebroeder Jacobus Polius. Zie verder D. van Heel, *Nicolaas Wiggers Cousebant als seculier priester 1555-1603 en als minderbroeder 1603-1628*, Haarlem 1929; Verheggen 'Volksdevotie rond Franciscus', 150-152.

⁴⁶ B. van Luijk en L. van Dyck, 'De augustijnen in de Hollandse Zending, Gelderland, Limburg en Staats-Brabant (1623-1853)', in: *Augustiana*, 17 (1967) 292-293.

hem bracht.⁴⁷ Daarom diende de lezer tot God en de Heilige Nicolaas te bidden om aan het gewijd brood dezelfde kracht te geven en zo te worden verlost van pest en andere ziekten: ‘Dit gebet gesproken synde salmen vant brood doppen in wat water ende daer naer nutten’.

Van Nesse liet ook scapulieren van laken en satijn wijden. Scapulieren worden veelal geassocieerd met karmelieten, maar blijken hier echter te zijn gezegend door een pater franciscaan.⁴⁸ Het kleine scapulier is afgeleid van het schouderkleed, normaliter onderdeel van het habijt van kloosterlingen. Het bevatte een voor- en achterzijde verbonden door twee linten. Leken en tertiariissen droegen het – net als het koordje – onder de kleding. De gezegende accessoires symboliseerden de onderlinge verbondenheid met elkaar en de reguliere orden, zodat zij als het ware in die familie werden opgenomen.⁴⁹ De – in de zeventiende eeuw al – controversiële bronnen schrijven hierover dat men ermee begraven diende te worden zodat het kon worden aangewend als entreebewijs bij de poort van de hemel.⁵⁰

Conclusie

Het memorieboek van Maria van Nesse geeft informatie over de reikwijdte en grote verscheidenheid van schilderijen, beelden en devotionalia die voor katholieken in de Republiek voorhanden waren. Het huis werd er uitbundig mee gedecoreerd en de gebedenboekjes werden gevuld met talloze prentjes. Het vertrouwen in bovennatuurlijke krachten, hieraan toegedicht, was onder katholieken nog immer springlevend. Tot nu toe was het onderzoek naar het gebruik en de verspreiding van devotionalia hoofdzakelijk gericht op de katholieke gebieden Generaliteitslanden en de Zuidelijke Nederlanden.⁵¹ Nieuwe inzichten over diverse voorwerpen, gebruiken en rituelen en de daarmee samenhangende sociale verbanden worden hier verduidelijkt. Voor zover prenten en beelden bekend zijn uit boedelinventarissen zijn ze daarin vaak niet van een prijsindicatie voorzien, daartoe is het memorieboek een belangrijke aanvulling. Nimmer ook zijn albasten beelden in de context van materiële hulpmiddelen bij de gebedspraktijk, betrokken.

Van Nesses verbondenheid met diverse broederschappen geeft een indruk hoe katholieken in de Republiek zich al tijdens de Opstand onderling verenigden en verschaft nieuwe inzichten over plaatselijke en grensoverschrijdende netwerken.⁵² Uit Van Nesses aantekeningen wordt zichtbaar dat materiële hulpmiddelen juist in de Noord-Nederlandse Repu-

⁴⁷ MvN, fol. 37v-l.; Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, 140 en 169.

⁴⁸ MvN, fol. 58v-l.

⁴⁹ Noorman en Van der Maal, *Het unieke memorieboek*, 150.

⁵⁰ Met name in seculiere en (later) jansenistische kringen lagen deze attributen onder vuur, zie Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*, 191. Ibidem, 199-202 en 213-215 voor scapulieren en andere gewijde devotionalia.

⁵¹ Zie noot 2.

⁵² Zie daarvoor ook Spaans, *De Levens der Maechden*, 53-74.

blik een grote populariteit en verspreiding kenden. Er moet een levendige negotie hebben bestaan van deze toch min of meer controversiële voorwerpen. Katholieken konden zich hiermee nadrukkelijk distantiëren van het protestantse gezag.⁵³ Een groot deel van deze religiosa, zoals devotieprenten, gebedenboekjes en albasten reliëfs werden geïmporteerd uit de Zuidelijke Nederlanden. Onrust en de restricties die de Republiek in de tweede fase van de Opstand teisterden, vormden blijkbaar geen belemmering voor handel en verspreiding.⁵⁴

Net als andere geestelijke maagden spiegelde Maria van Nesse zich traditioneel vooral aan vrouwelijke heiligen en volgde zij met lichaam en ziel het leven van Christus na.⁵⁵ De moeder Gods was haar absolute icoon en inspiratiebron. In haar gebedenboeken bewaarde ze ook enkele mannelijke heiligen, oudtestamentische prenten kwamen er niet in voor.

De overvloed aan notities over devotieprenten tonen aan dat katholieken via dit medium bekend waren met een breed scala aan religieuze voorstellingen en heiligenprenten. De iconografie moet zeer herkenbaar zijn geweest. Devotieprenten vormen dan ook een belangrijke contemporaine bron voor iconografisch onderzoek naar schilderijen en overige religieuze verbeeldingen. Het memorieboek maakt duidelijk dat de tegenwoordige classificatie van volkskunst (bijvoorbeeld devotieprenten en devotionalia) versus de nu als 'hoge kunst' beschouwde voorwerpen (zoals schilderijen en albasten beelden en reliëfs) nogal arbitrair is: in het dagelijks leven van Maria van Nesse werd aan alle voorwerpen evenveel zorg en belang gehecht.

De in de memorieboeken opgetekende notities over devotieprenten bevestigen eerder onderzoek dat vrouwen weliswaar een grote passie voor devotieprenten koesterden, maar dat ook mannen binnen de familie, priesters en paters deelgenoot waren van dit ruilverkeer. Ook zij gaven devotieprenten cadeau aan Van Nesse. Toch bevestigt deze bron het beeld dat vooral vrou-

⁵³ Zie verder over de controversen en toewijding tot materiële devotie van katholieken C. Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750*, Nijmegen 2019, 145-209.

⁵⁴ Zo memoreren Noorman en Van der Maal, *Het unieke memorieboek*, 177 bijvoorbeeld 'benauwde dagen' in mei/juni 1641. Twaalf weken hadden geen missen plaatsgevonden en Van Nesse bewaarde de kostbaarheden uit de kerk. Deze onrust was niet beperkt tot Alkmaar, maar strekte zich uit over de gehele Republiek. In dat jaar viel de Roomse Sacramentsdag namelijk op 24 juni, dezelfde dag als het feest van Sint Jan, iets dat maar eens in de anderhalve eeuw voorkomt. Katholieken zagen dit wellicht als een *omen* om in opstand te komen tegen de gereformeerde onderdrukker. Om zulk oproer vóór te zijn werd in Utrecht pastoor Herman van Honthorst, jongere broer van de toen alom gevierde schilder Gerrit van Honthorst, tijdens het opdragen van een mis buiten de Witte-Vrouwenpoort gearresteerd en enkele dagen voor die 24ste juni preventief gevangengezet. Op 8 juni werd hij vrijgelaten maar gelast binnen vier dagen de stad te verlaten; zie verder E. Verheggen, 'Religieuze kunst als verzet en troost in de Tachtigjarige Oorlog. Een portret van de Utrechtse patriciërsfamilie Van Haeften', in: *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 122.2 (2021) 285-286. In Amsterdam vielen naar aanleiding hiervan op 30 mei schepenen met soldaten twee katholieke schuilkerken binnen. Kerkschatten werden in beslag genomen en de kerken kregen een boete van 6200 gulden; Ch. Caspers en P.J. Margry, *Het mirakel van Amsterdam. Biografie van een betwiste devotie*, Amsterdam 2017, 96-97.

⁵⁵ P. Vandenbroeck, *Hooglied. De beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden*, tentoonstellingscatalogus Paleis voor Schone Kunsten, Brussel 1994; Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*.

wen prenten kregen, schonken of kochten, een traditie die teruggaat naar de late Middeleeuwen.⁵⁶ Ook Van Nesses getrouwde zuster Adriana bezat veel prenten en religieuze boekjes.⁵⁷

De in de latere Middeleeuwen en vroegmoderne tijd verworven status van menig onafhankelijke religieuze vrouw, respectievelijk non, afkomstig uit elitaire milieus laat een beeld zien van zelfbewuste, ontwikkelde vrouwen.⁵⁸ Zo ook Maria van Nesse die met haar kapitaalkracht gedecideerd en onafhankelijk de regie over haar eigen leven voerde.⁵⁹ Zij voorziet ons via aantekeningen uit haar memorieboek van een gedetailleerd inzicht in leven en de devotie van een bovenlaag van katholieke vrouwen, waarvan enkele duizenden in de zeventiende eeuw kozen voor een kuis, zuiver en onafhankelijk leven. Opvallend is dat deze groep niet enkel ideologisch en immaterieel de katholieke kerk in de Republiek ondersteunden, maar ook materieel en soms met héél veel geld.⁶⁰ In hoeverre Maria van Nesse representatief was voor andere vrouwen moet toekomstig (archief)onderzoek verder uitwijzen. Handgeschreven notities en bezitsannotaties op overgeleverde devotieprenten en stichtelijke boekjes bieden daartoe een waardevol aanknopingspunt. Veel kan mogelijk in Vlaanderen worden gevonden; dat van Nesses memorieboeken daar zijn teruggevonden is geen toeval. Menig elitaire katholieke familie stuurde hun zonen voor studie naar Leuven of Keulen. Hun katholieke zusters trouwden binnen vooraanstaande families, naast tientallen, mogelijk honderden vrouwen die voor een streng katholieke levensinvulling kozen in de honderden kloosters die na de Reformatie werden heropgebouwd of in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Vlaanderen en het Rijnland werden opgericht.

⁵⁶ Dat vooral vrouwen intensief gebruik maakten van devotieprenten blijkt ook uit het onderzoek naar bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden; Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht*. Zowel uit verso-teksten op overgeleverde prenten als uit overgeleverde manuscripten en stichtelijke boeken van vrouwen waarin deze prenten zijn ingeplakt of ingebonden.

⁵⁷ Noorman en Van der Maal, *Het unieke memorieboek*, 89-91 (zie ook noot 118 op p. 251).

⁵⁸ Sytske Hofstee bereidt een proefschrift voor over (elitaire) Friese religieuze vrouwen, waaronder kloppen die zich hadden aangesloten bij de Maagden in de Hoek te Haarlem. Spaans schrijft over notabele kloppen naar aanleiding van de notities van Trijn Jans Oly hierover in *De Levens der Maechden*, 77-83.

⁵⁹ Noorman en Van der Maal, *Het unieke memorieboek*, 12-14.

⁶⁰ Historicus Guido Marnef schreef over Antwerpse geestelijke maagden die veel geld schonken aan de kerk en/of nalieten; zie G. Marnef, 'De jezuïeten – bezielers van de katholieke Reformatie in het zeventiende-eeuwse Antwerpen', in: P. Delsaerd en E. Van Thielen (red.), *Barokke influencers. Jezuïeten, Rubens en de kunst van het overtuigen*, Veurne 2023, 16-33, spec. 28-30. Zie voor vermogende geestelijke maagden in de Republiek Hofstee, 'Partners in crime', 42, spec. n. 38.

Abstract • De memorieboeken van de celibatair levende, welgestelde en zeer katholieke Maria van Nesse geven veel nieuwe inzichten in het gebruik en de grote verscheidenheid van beschikbare devotionalia in de Hollandse stad Alkmaar. Zo noteerde zij gegevens over bijna driehonderd devotieprenten. Daarbij valt op dat de zintuigelijk en devotioneel te ervaren laatmiddeleeuwse vrouwen- en minnemystiek nog immer actueel was. Voor katholieken was de dagelijkse omgang en het gebruik van beelden en geheiligde voorwerpen en de daarbij behorende rituelen onderdeel van hun 'identiteit'. Uit deze belangrijke bron blijkt dat Van Nesse met velen nauwe contacten onderhield, niet enkel met haar familie, ook daarbuiten beschikte zij over een groot netwerk.

Bio • Evelyne M.F. Verheggen (www.evelyneverheggen.nl) studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Leiden. In 2006 promoveerde zij aan de Radboud Universiteit Nijmegen op het proefschrift *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*. Behalve over devotieprenten publiceerde zij over reliekverering en over de inrichting van kerken. Momenteel is zij werkzaam als zelfstandig erfgoeddeskundige religieus erfgoed en geeft zij lezingen, colleges en vervult zij schrijfopdrachten. Als vrij onderzoeksmedewerker is zij verbonden aan het Ruusbroecgenootschap van de Universiteit Antwerpen. everheggen@kpnmail.nl.